

Ráj

Vladimír Macura

Šťastný věk (Symboly, emblémy, mýty 1948–1989). Praha: Pražská imaginace, 1992. S. 8–18.

Socialistické koncepce tradičně předpokládaly určitý cílový obraz šťastné budoucnosti, do které vplynou dějiny. Ani oficiální projekt vědeckého socialismu, přestože demonstroval zásadní odklon od předmarxistických socialistických soustav, jež shrnoval pod společnou nálepku „socialismu utopického“, se této zásadě nevymykal. Opíral se sice o zřetelnou racionální osnovu, pracoval s logickými systémy ekonomických výkladů, s průhlednou a jednoduchou filozofií, s čísly, neustále dával najevo svou okázalou praktičnost a vědeckost, ale budoucnost, pootevřená racionální konstrukcí, zůstávala přese vše mytologickou vizí o ráji s nápadnými rysy sakrálními a ve své podstatě chiliastickými (DONSKIS 1990, 2536 – 2538).

Tyto mytologické prvky pak ještě více zesílily, jakmile se staly součástí státní doktríny, když se utopie proměnila ve smysl klasické definice Karla Mannheima v „ideologii“, tj. stabilizující sociální myšlení (MANNHEIM 1991, 91). Právě obecná závaznost z nich učinila mýtus také v sociálním smyslu slova, tedy jednotnou organizující silu podrobující si rozmanité projevy lidského kolektiva, normovaný sémiotický svět, ze sféry jehož platnosti nelze vystoupit.

Jednoznačný přechod k sovětskému modelu socialismu po roce 1948 byl i u nás zahájením cesty k takovému mýtotvořičství jako k závazné kolektivní normě. Víze šťastné budoucnosti se stala povinnou součástí občanské nauky, jiná představa o budoucnosti, obavy z ní nebo i prostý odvrát od budoucnosti k soukromým rozměrům přítomného dne či do minulosti – to všechno bylo nepřijatelné a rovnou zradě. Stejně tak by bývalo nepřijatelné připouštět utopickou vizí budoucího ráje, ale mimo perspektivu jeho zákonitého vzniku: důležité byly obě složky, ráj i teze o vědecké nevyhnutelnosti jeho příchodu. Utopie a věda měly být sbratřeny („ať utopie z vědy pije“, M. Pujmanová¹).

Budoucí ráj byl tedy chápán jako něco, co přijít musí, jako budoucnost předem určená a nevyhnutelná. Byl dán v logice takového uvažování už samým dějinným pohybem, nahlíženým s jednoznačnou lineárností, jež byla příznačná spíše pro 19. století, jako nezvratné směřování „vpřed“. Tento pohyb neměl jinou alternativu. Příslušné paradigma bylo prostě dvojčlenné a nabízelo jako další možnost jen pohyb „zpátky“, pohyb nenormální, antipohyb, směřování proti smyslu dějin. Jinými slovy – na jedné misce vah stálo rozumné splnutí s proudem, podřízení se rytmu dějin a přitakání zákonitému vývoji ke šťastné budoucnosti, na druhé straně bylo jen bláhové vzdorování hegelovské logice historie, postavené „z hlavy na nohy“.

I přes jasnost a samozřejmost hodnotového pozadí obou těchto kategorií mohly být ovšem jedna i druhá monumentalizovány. Pohyb „vpřed“ – jakkoli v tomto nasvětlení jediný možný – byl ve skutečnosti pojímán jako heroický čin, jemuž jsou dějiny toliko pouhým materiá-

lem: „Šel Sovětský svaz vpřed. / Šel, léta předbíhaje / a život košatěl v něm každým ročním plánem“ (S. Neumann)². Uznání zákonitého směru dějin, ztotožnění se s ním, jeho vědomé naplňování se v dobovém nazírání stávalo současně důvodem k obdivu. A obdobně, byť ovšem se znamenky opačnými, také pohyb „zpátky“ nabýval hyperbolizujících rysů. Stával se staromilstvím, reakcionářstvím, odmítnutím pokroku, a tím současně i zradou na těch, kteří nutný pohyb dějin přijali za svůj úděl. A odtud byl jen krok k přímé demonizaci („nejrychlejší fena / jmenuje se Zpět“, F. Hrubín³).

Zastavme se však u motivu, že samo přijetí zákona dějin je čímsi obdivuhodným. Přivádí nás totiž k zvláštní rozpornosti dobového vnímání utopie. Představa cílové epochy šťastného života jako budoucího vyvrcholení dějin má totiž tehdy svůj protějšek a doplněk v představě, že utopie byla dosažena, že je již teď, v přítomnosti žitá. Obě tyto představy se ovšem nevylučovaly a mohou se zdát být v rozporu jen z dodatečného odstupu.

Vize ráje byla prostě zvrstvená. Na jedné straně byla ideálem, ke kterému směřujeme, cílem touženým, ale nevyhnutelným. Ve srovnání s ním se přítomnost mohla jevit jako šedivá, příliš zatížená minulostí („Mršinou minulosti silnici razíme si,“ S. Neumann⁴, nedokonala („Že ještě závody dnes nejsou celé ze skla? / že ještě dým nám nebe špiní dnes?“, S. Neumann⁵). Ale současně znamenala již ráj nalezený, prožívání snu minulých pokolení. Již od třicátých let se upevňuje mýtus nalezeného ráje v Sovětském svazu – Sovětský svaz je obdarován příznačnými atributy: „divukrásná země“, „ráj pracujících“, „země zítřka“ nebo „země, kde zítra již znamená včera“ – a po válce se tento mýtus rozprostírá na celý socialistický tábor, „stalinský svět“. „A proto láska, láska Stalinovi / za nový světadíl, jenž vlajku zítřku nese, / za perspektivy pokolení nových, / v nichž člověk zrající nad hvězdy pozvedne se“ (S. Neumann⁶).

Je přitom přirozeně zachovávána jistá hierarchie. Na nejvyšším stupni stojí sám ideál příštího života v komunismu:

Celý svět bude patřit lidem všem
a každý v každém bude žít,
jako je světlo jedno jediné,
tak bude jeden všesvětový lid.

A práce půjde jako sestra času
a naplní jej medovinou sladkou,
děti jak slunce tvoří jednu krásu
a každý z nás jim otcem je a matkou.

¹ Marie Pujmanová, *Miliony holubiček, Verše z domova i ze světa*, Praha, Svoboda 1950, s. 51.

² Stanislav Neumann, *Píseň o Stalinu*, Praha, Mladá fronta 1950, s. 22.

³ František Hrubín, *Chléb s ocelí*, Moravská Ostrava – Praha, Josef Lukasík 1945, s. 25.

⁴ Stanislav Neumann, *Píseň o lásce a nenávisti*, Praha, Mladá fronta 1952, s. 14.

⁵ Tamtéž.

⁶ Týž, *Píseň o Stalinu*, c. d., s. 31.

Jak děti patřit všem a jako slunce
nad novým světem vycházet všem lidem.
A práce půjde skrze naše ruce
a my v ní ke všem dětem jednou přijdem!

J.Noha⁷

Tato cílová budoucnost je chápána jako zbavená rozporů a problémů, je charakterizována jen zcela nekonkrétně, v závazném repertoáru emblémů, jako zřetelně bez vývoje. Představuje se jako „zítřek zářivý“ a „zítřek překrásný“, „šťastný svět“ (P. Kohout⁸), „budoucí... krásný věk, budoucí šťastný věk“ (O. Mikulášek).⁹

Ideálu budoucího šťastného života v komunismu se pak v této hodnotové pyramidě nejvíce přibližuje přítomný život v Sovětském svazu. Sovětský svaz je líčen obdobně bez rozporů, jako dokonalá idylická krajina, obývaná šťastnými, spokojenými lidmi: „Šátečky květů vlají v jabloních, / v citronech kvetou, v pomerančích. / Pod nimi lidé jezdí na koních / a orají a kolo tančí“ (K. Šiktanc¹⁰). SSSR je zemí, kde věda dosahuje netušených úspěchů („To je ta zem, ta zem, kde transplantací / rohovka zesnulých se opět zadívá“, M. Pujmanová¹¹), kde ženy jsou krásné ve své práci a nikoliv utýrané dřinou „starého světa“ atd.

Na dalším stupni této pyramidy stanuly pak ostatní země po válce utvořeného socialistického tábora. Stávají se vzorovým modelem budoucnosti v té míře, v jaké se přiblížily svému vlastnímu vzoru – Sovětskému svazu, v jaké se tedy i ony staly „zemí zítřka“ („má země, vonička zítřků“, I. Skála¹²). Vznik socialistického společenství nabývá povahy důkazu (v rovině mýtu ovšem nadbytečného), že cesta nastoupená po Říjnové revoluci v SSSR není nahodilá, že je jen další, dramatickou etapou zápasu o rozšiřování hranic „ráje“ na celý svět. Právě fakt nového spojení se Sovětským svazem se stává obligátním základem vlasteneckého citění („miluji zemi, která se Sověty / chce k socialistickým jarům růst“, K. Šiktanc¹³).

Tato hodnotová hierarchie však byla poněkud zvláštní. Na jedné straně skutečně platila striktně a bez výjimky jako pevné stupňovitě uspořádání jednotlivých vzorů od nejvyššího ideálu, budoucího světa komunismu, přes Sovětský svaz, přijímaný jako vzor zase vůči stupňům nižším, až k poválečným lidovým demokraciím, které se opět představovaly jako vzor pro dělníky a „pokrokové síly Západu“. Na druhé straně se však příslušné vrstvy dobového utopismu stejně striktně a důsledně prolínaly, ba slévaly do jediné, nápadně stejnorodé vize. Příznak „vyšší“ nebo „nižší“ hodnoty vystupoval do popředí jen při přímém srovnávání: my a Sovětský svaz, my a dělníci

na Západě, Sovětský svaz dnes nebo (a to ještě častěji) my dnes a budoucí skutečnost komunistického světa. V ostatních případech se rozdíl mezi rájem budoucím a rájem přítomným stíral: žít poválečnou přítomnost socialistické východní Evropy, tím spíše pak žít v Sovětském svazu, znamenalo současně být účasten budoucího „šťastného věku“ („náš svět je budoucnost“, J. Pilař¹⁴).

Ve skutečnosti to okamžitě rušilo výchozí představu společenského vývoje a na něj vázaných prudkých změn a nahradilo ji – výlučně ovšem pro státy socialistického tábora – jinou a zřetelně nedramatickou představou nestálého postupného zdokonalování: dokonalý, dokonalejší, ještě dokonalejší... Převzetí moci komunistickými stranami v jednotlivých zemích znamenalo v rámci této perspektivy překročení prahu ráje. Uvnitř tohoto světa dokonalosti již nemohlo působit jiné zlo než „cizí“, přinesené zvnějšku, z onoho „starého světa“ před branami Utopie.

V reflexích současného života se tak příznačně vše podrobovalo dominujícímu obrazu ideální říše budoucna, který překrýval téměř každý záznam přítomné životní situace a rozšiřoval platnost zákonitostí obecné emblematiky ráje i na něj.

Ta emblematika byla především doslova „rajská“, pramenila z tradičních mytologických představ o ráji-Edenu a také se s nimi výslovně konfrontovala (srov. například výmluvný citát z dobové básně: „aby byl ještě krásnější / než biblických těch rájů deset / náš svobodný ráj vezdejší“, J. Pilař¹⁵). Skutečně až zaráží, jak hluboce vize harmonické společnosti, která byla povýšena na oficiální ideál v zemích socialistického společenství, kořenila v dávné minulosti mytologických představ. Byla formována na pozadí antické tradice („Kdyby Homér verš svůj na ocel zkalil, / snad by epos takový napsat mohl“, I. Skála¹⁶), čerpala ze symboliky starozákonní (kromě motivu ráje především motiv zaslíbené země), ale i novozákonní („Pod hvězdou Východu náš svět se rodil“, F. Branislav¹⁷).

Ostrá polarizace skutečnosti ve skutečnost „starého světa“ a „nového světa“ se přitom ustalovala postupně. Stejně jako řada prvků poválečné mytologie socialismu i ona byla připravována již avantgardou (GROYS 1988), navíc od dvacátých let pronikala do české kultury z revolučního chiliasmu sovětského, který aktualizoval, posílil a systemizoval tradiční chilastické představy socialistických koncepcí. Úlohu katalyzátoru sehrála v této souvislosti hrozba války a pak sama druhá světová válka, která byla vnímána jako apokalyptická katastrofa signalizující definitivní zhroucení „starého světa“ a zvěstující příchod „světa nového“.

Dovolme si v této chvíli krátkou odbočku a podívejme se, jak se téma konfliktu „starého“ a „nového“ světa prosazovalo v české poezii dávno před Únorem. Příznačná je z toho hlediska již okupační Nezvalova sbírka básní *Pět minut za městem* (1940). Dosavadní nikoli ojedinělé, ale

⁷ Jan Noha, Světlo, Praha, Československý spisovatel 1950, s. 58.

⁸ Pavel Kohout, Tři knihy veršů, Praha, Mladá fronta 1955, s. 58, 78, 336.

⁹ Oldřich Mikulášek, Divoké kačeny, Praha, Československý spisovatel 1955, s. 14, 19.

¹⁰ Karel Šiktanc, Tobě, živote!, Verše, Praha: Práce 1951, s. 19.

¹¹ Marie Pujmanová, Vyznání lásky, Praha, Československý spisovatel 1949, s. 91.

¹² Ivan Skála, Máj země, Praha, Československý spisovatel 1950, s. 12.

¹³ Karel Šiktanc, Tobě, živote!, c. d., s. 14.

¹⁴ Jan Pilař, Hvězda života, Verše z let 1950 – 1953, Praha, Československý spisovatel 1953, s. 51.

¹⁵ Týž, Radost na zemi, Praha, Československý spisovatel, 1950, s. 61 – 62.

¹⁶ Ivan Skála, Fronta je všude, Praha, Mladá fronta 1951, s. 51.

¹⁷ František Branislav, Milostný nápěv, Praha, Práce 1951, s. 52.

přece jen „bodové“ projevy básnickovy skepse vůči moderní civilizaci se tady spojují do celistvé soustavy, sbírka má charakter totálního účtování – s moderní kulturou, se sebou samým a vlastní poetikou. Na všech úrovních se tu nastoluje potřeba nového řádu a jeho obrysy jsou shledávány ve sféře přirozených lidských hodnot reprezentovaných idylicko-pastorálními venkovskými emblémy a tradiční emblematikou obrozenskou. Dosavadní svět je představen jako rozvrácený vnitřní krizí, jako postižený katastrofou (všimněme si z toho hlediska motivů potopy, motivů běsovských vpádů a temných znamení – kobylky, černý družba, vlk apod.) a vlastně již nenávratně propadlý minulosti. Ozývá se tu naléhavě téma světa nového – v motivu nové žízně („Nárek slzy pýcha vilnost sebetřýzeň / Tyto nápoje jsme do dna vypili / Otráveni jimi máme novou žížeň“¹⁸), nové lásky. Zánik starého světa je vnímán jako cosi téměř zákonitého, nevyplývajícího tolik z vnější agrese (sbírka je jednou z nejotevřenějších reakcí na okupaci země), ale daného jeho hlubokou krizí. Zdá se, že ani stylizace zářijových dní roku 1939 do „historického obrazu“ budovaného z archaických rekvizit nevyplývala jen z přetrvávajících kánonů a preferencí surrealistické poetiky, ale byla diktována současně i perspektivou pohledu na nedávné události jako na události zcela minulé. Ani motiv času, který v závěru Historického obrazu zaznívá, znovuzrození minulosti neslibuje: fantomaticnost jeho scénérie je součástí celkové zprávy o zkáze epochy (už proto nutně muselo působit pozdější pokračování Historického obrazu spíše groteskně, jako každé pokračování, které přichází „za koncem“). Důležité je, že loučení se starým světem bylo pro Nezvala loučením se sebou samým – moderní poezie už přestává být vykupitelskou hodnotou, lyrický hrdina, rozpjat mezi světem minulým a dosud nejasným světem budoucnosti, se od ní výslovně odvrací („Sbohem křečovitý ptáku Pelikáne“ – „Dnes už dávno nemilují exotiku“¹⁹).

Nezvalova básnická sbírka tak nastoluje již na počátku čtyřicátých let „syžet“, který se stává v příštích letech nápadně frekventovaný. Hrubín ho v Jobově noci (1945) také výslovně pojmenovává jako svár „staré země“ a „nové země“ a obdobně jako Nezval ho spojuje s otázkou orientace poezie. Stará země je charakterizována jako „uhnívající“, „stonavá“, atomizující lidi do „samoty“, její mluvčí, stejně „stonavý“, prokletý básník Job, ztělesnění moderního básníka, patří k těm, kteří „jedy samot destilují“,²⁰ je hluchý k problémům zástupů („Nechce je slyšet hluchý básník Job“²¹). Proti vizi „staré země“ je kladena „země nová“, jednoznačně spojovaná s Ruskem. Konfrontaci tu podtrhuje i kontrast odkazu k poezii Verlainově v rámci tématu staré země a odkazu k poezii Majakovského („Blesk, / blesk – / a ticho břeskne...“²²) v rámci tématu země nové. Proti samotě básníka Joba Verlaina stojí obraz kolektivního tvůrce, mluvčího zástupů („a všichni, všichni / jsou tu básníky/ jménem Majakovský“²³). Druhá světová válka je chápána jednoznačně ja-

ko dovršení zápasu starého a nového světa a v tomto smyslu vlastně jako přímé a logické pokračování ruské revoluce.

S představou „nového světa“ souvisela i představa „nového člověka“. Nezval ji řeší, jak jsme viděli, popřením atributů moderního básníka, akcentem prostoty, obyčejnosti, spolupatříčnosti k ostatním. Všechno to se objevuje i u Hrubína, i zde je ideál nového člověka promítán kontrastně na pozadí figury „prokletého básníka“ – ale tato představa je konkretizována už s jednoznačnými důsledky politickými: „A zatím v dále nesou lidé krásní / nelidskou tíhu šesté pevniny.“²⁴ Také Holan ve své poezii z roku 1945 téma hledání „nového člověka“ akcentuje (klade si otázku „Kdo fantomy hned v lidi žmčnící?“, vyslovuje touhu „dospět ke člověku, / k němuž jen ironií jdeme“²⁵) a zaměřuje je směrem ke světu „chudých“ (k fantómům již jistě nepatří v Panychidě listonoš, který „na svou cestu vyšel, / a že by tak rád tympán slyšel, / bije se v ucho pivoňkou“, „světly řidič“ tramvaje, jenž „nereptaje, / ponorou skývu solí si“²⁶). Zeměpisně to zároveň znamená jednoznačnou orientaci k Východu. Portréty sovětských vojáků v Rudarmějích se Holanovi stávají takovými sondami do lidství budoucnosti, oproštěného od všech krizových deformací člověka moderní kultury.

V básnické emblematice se tak už před rokem 1948 vytvořil základ, na kterém mohla vyrůstat jednoduchá a přehledná poezie padesátých let. Zkušenost války a rozpadu státu, zážitek selhání evropské civilizace tu působily jako katalyzátor, tím spíše, že šlo o zážitek zdvojený, opakování traumatického zážitku selhání civilizace a zániku starého světa za války první, zážitku, který hrál tak významnou úlohu při formování levicové orientace avantgardy dvacátých let. Přes obnovení Československé republiky se minulost jevila být v květnu 1945 již neobnovitelná, jednou provždy zkušeností války uzavřená – zdálo se (jako už po tolikáté v českých dějinách), že je třeba začít od nuly. Sovětský systém, jehož autoritu a přednost vítězství ve válce zdánlivě stvrzovalo, v té chvíli nabízel zcela novou verzi vývoje. Po válce se proto už masově hovoří o perspektivách mířících k šťastnému socialistickému zítřku, věří se, že „jenom socialismus může vyvésti lidstvo ze stavu zvířecího do stavu lidského“,²⁷ šmahem se odmítá umění „slonových věží“ a volá se po novém stylu, zásadách lidovosti. Také publicistika hledá nového člověka: „Každý režim vytváří nové tváře,“ komentuje Kulturní politika v roce 1945 publikované fotografie mladých lidí a za typické pro současnost považuje tváře „s otevřenými okny, s komunikací do světa, bez mrtvolného podsvětí duše“, jež jsou (opět již v přímočaré účelovosti let padesátých) „dobrý materiál“ a velký „závazek pro ty, kdo jej budou obrábět.“²⁸

V základním však tehdy přece jen nebylo rozhodnuto. V kultuře v prvních třech poválečných letech sice již značně ovládly pole utopické představy (binární vidění skutečnosti, zkáza starého světa, příchod nového světa,

¹⁸ Vítězslav Nezval, Pět minut za městem, Praha, František Borový 1940, s. 105.

¹⁹ Tamtéž, s. 105, 103.

²⁰ František Hrubín, Jobova noc, Praha, Práce 1945, s. 15.

²¹ Tamtéž, s. 20.

²² Tamtéž, s. 27.

²³ Tamtéž, s. 37.

²⁴ Tamtéž, s. 37.

²⁵ Vladimír Holan, Sebrané spisy VI (ed. Vladimír Justl), Praha, Odeon 1976, s. 159, 167.

²⁶ Tamtéž, s. 177.

²⁷ Jiří Weil, Být člověkem, Kulturní politika 1, 1945, 16, s. 3.

²⁸ an., Lidská tvář, Kulturní politika 1, 1945, 2, s. 1.

projekt nového člověka apod.), ale atributy těchto utopismů ještě nevykazovaly takovou unifikační a jednoznačnost jako později. Jinými slovy – představa „nového světa“ ještě pulsovala mezi politickým ideálem sovětské reality a idylickým světem jednoduchých přírodních a smyslových hodnot. Představa nového člověka se už sice mohla vztahovat k bezejmenné součástce masy,²⁹ ale mohla být vyjadřována i s holanovskou konkrétností, usilující v prostotě objevit záchytné body nové, neredukovatelné složitosti. Individualizující momenty těchto představ však další vývoj snadno odvrhnul. Zmizela i představa epochy či země na křižovatce, představa Československa jako sváru a syntézy Západu a Východu, která opakovala starý obrozenský ideogram. Ráj upevnil své postavení – potřeboval již jednoznačné přimknutí k Východu a žádal si také jiné básníky, již ne ty, kteří s sebou nesli stín básníka moderního, „prokletého básníka“, jež muž chtěl marně uniknout, ale básníky nové, jasné – básníky, kteří stín nevrhali. Ráj potřeboval ostatně také obecně „nové lidi“, nezátížené troskami starého světa.

Proto je vize „šťastné epochy“ spojována teď především s dětmi nebo mládeží, ti se stávají pravými „novými lidmi“ ráje. Jestliže – jak již bylo řečeno – přinášeli s sebou dospělí přes práh nového socialistického světa ve východní Evropě potenciální zátěž minulosti v podobě nejrozličnějších „přežitků“, děti a mládež podobným břemenem obtíženy nebyly („A tam, kde ty a já si trochu zatápíme, / ještě si přes rameno vzdychající zpátky, / tam zástup pionýrů před námi se žene, / cestu nám zažihaje červenými šátky“, S. Neumann³⁰).

Oblíbeným syžetovým prvkem literatury padesátých let (lyrické syžety nikterak nevyjímaje) se tak stávala konfrontace dětí a dospělých, především přímo starých lidí. Milan Kundera v básni Stařenka³¹ – abychom uvedli jeden příklad za mnohé – načrtává portrét staré ženy „v odění staromódním“, provázené pachem „starých zásuvek voněných kdoulemi“, unavené životem, hovořící, „jako když vánek / rozechvívá tíše chmýří stýskavé“. Babička reptá proti nesrozumitelným novým časům („samí ti pionýři... Anebo, božinku, ten hrozný nerozum po těchhle pětiletkách čítat čas“), ale setkání s vnukem-pionýrem v závěru básně ji náhle usmíruje:

Pod jakým plamenem že smutek roztává?
Nu, pod plamenem lásky, přece.
Chlapec už objal stařenku
a pustit se jí nechce.

Drží ji za ruku. Stařenka šťastna je náhle,
vesele cupitá s ním dále po mezi.
A náhle se jí líbí jeho rudý šátek
a náhle vůbec nic ji nemrzí.

Děti jsou měřítkem „nové doby“, jsou jejím nositelem, pro ně je především určena („To pre vás, děti našich

snov, / sme chceli riešiť / spravodlivo svet“, M. Lajčiak³² – „ze svých dětí uděláme svědky / slavnějších úrod, aby jejich svět / byl jako chleba, voněl jako med“, J. Noha³³), to ony přehlásují nejistoty pochybovačů spontánní radostí a vírou. Svou samozřejmou zabýdleností ve zbrusu nové socialistické skutečnosti jsou nejvhodnějším materiálem pro šlechtitelský experiment – nový svět potřebuje prostě také nový rod a ten „v kolébkách otvírá už oči“ (J. Pilař³⁴).

Dětství znamenalo nemít žádné spojení s minulostí před branami Edenu, být v ráji zcela a bez výjimky. Proto platilo i obráceně: kdo se měl účastnit společného snu o ráji, musel se – alespoň v rovině jednoduché sémiotické operace – stát mladým. Socialismus (komunismus) a mládí byly v dobovém citění synonyma („Pro nás budou vzkvétat příští léta, / živ je komunismus, mládí světa“, P. Kohout³⁵), stáří k němu nepatřilo a nepatřilo ani do něho. Zrušení stáří jeho znakovým popřením patřilo z těchto důvodů k běžným, a přímo nutným dobovým postupům, jak dokládá názorně například Nezvalova píseň STM následujícími řetězem definic: „Mladý je ten, mladý je ten, kdo bojuje / za šťastný život s armádou míru... Mladý je ten, kdo obrozuje svět, / jenž upadl málem do rozvalin, / ať je mu šestnáct či sedmdesát let, / mladý, ach mladý je soudruh Stalin... My všichni jsme mladí, měšťácký Západ, / mladý je každý komunista. // Mladí jsou všichni, kdo nás převedli / do nové epochy s Klementem Gottwaldem v čele. / Mladý je Zápotocký, mladý je Nejedlý, / mladá je strana a její ručitelé...“³⁶

Nešlo přitom v žádném případě o ojedinelou básnickou licenci, obraz zrušeného stáří se u nás vznášel od Šumavy k Tatráům, a to nejen v poezii („my republika / mladí jsme“, M. Pujmanová³⁷ – „I starí komunisti / Mladými sa stali“, M. Lajčiak³⁸) a vůbec v umění, ale i v bezpočtu společenských rituálů a ceremonií, při nichž byli zasloužilí členové strany a státní činitelé obklopani dětmi a dekorováni rudými šátky, znamením příslušnosti k ráji.

Celkem podle očekávání se tak šťastný věk v obou svých podobách, přítomné, tj. jako socialistický dnešek, i budoucí, tj. jako komunistický zítřek, ztotožňoval s jarem. Teoreticky se k obrazu ráje mohlo sice jistě hodit i léto, období přírodní zralosti, žní, sklizené úrody, ovšem jaro byla dávana přednost, protože upomínalo právě na mládí („bud’ šťastno naše komsomolské jaro“, K. Šiktanc³⁹). A je zajímavé, že obdobně jako tehdejší sémióza, proces tvorby znaků, potlačovala motivy stáří, potlačovala ve spojení s vizí utopie i motivy zimy.

Zvlášť zřetelně to ukazuje oblíbený básnický žánr „českého roku“, cyklus básní s námětem jednotlivých měsíců, který máme z padesátých let doložen v podobě,

³² Milan Lajčiak, Súdružka moja zem, in: Verše, Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1953, s. 114.

³³ Jan Noha, Světlo, c. d., s. 42.

³⁴ Jan Pilař, Hvězda života, c. d., s. 48.

³⁵ Pavel Kohout, Čas lásky a boje, in: Tři knihy veršů, c. d., s. 284.

³⁶ Vítězslav Nezval, Křídla, Básně z let 1949 – 1952, Praha, Československý spisovatel 1952, s. 15.

³⁷ Marie Pujmanová, Vyznání lásky, c. d., s. 15.

³⁸ Milan Lajčiak, Pozdrav, K sedemdesiatinám súdruha Stalina, in: Verše, c. d., s. 74.

³⁹ Karel Šiktanc, Tobě, živote!, c. d., s. 37.

²⁹ František Hrubín, Chléb s ocelí, c. d., s. 42.

³⁰ Stanislav Neumann, Píseň o lásce a nenávisti, c. d., s. 17.

³¹ Milan Kundera, Člověk zahrada širá, Verše, Praha, Československý spisovatel 1953, s. 20 – 21.

jež až okázale nebere v úvahu tradiční sémantiku zimy. V Měsících Miroslava Červenky ve sbírce Po stopách zítřka přináší báseň Prosinec téma splněného plánu a masového podpisování mírové výzvy, v básni Leden „prozařuje“ zimní atmosféru téma cestiček prošlapaných od člověka k člověku a překonávajících tak hlubokým sněhem vnučované osamění. Ideově exponovaná báseň Únor je již zcela vytržena ze zimního kontextu, únorová revoluce je současně vítězstvím nad zimou: v centru stojí obraz roztávajících závějí minula a Klement Gottwald, jehož zahřívá „horký dech zástupů“.⁴⁰

Zvláště spojení tématu „Vítězného února“ s jarem a nikoliv se zimou, kam by v cyklu ročních dob patřilo, bylo přímo požadavkem doby („Tenkrát byl Únor, mráz, a přece kvetla / ulice naše jako jarní den“, J. Noha⁴¹ – „Tak horce lidské srdce bilo / v den únorový nad sněhem, / jak jaro by se rozsvítilo / praporů rudým výšlehem“, F. Branislav⁴²).

Představa šťastného věku se vázala na motiv slunce („a naše ruce po slunci se vztáhly, / po slunci, které narozeno z nás, / svět ozářilo jako požár náhlý / a vyšlo rovnou nad Sovětský svaz“, J. Noha⁴³). Epocha socialismu byla představována jako říše světla, slunečního jasu, vstup do ní byl současně přiblížením slunci, rozloučením s temnotou minulých dob. Mohl se tu uplatnit i přímý odkaz ke Campanellovu Slunečnímu státu, jehož praktickým ztělesněním se nyní socialistická společnost zdála být („Daleko, za bojem, svítíla jiskřivě bílá / budoucnost slunečných krajů“, S. Neumann⁴⁴ – „vyrostl až do času / národa slunečního“, J. Noha⁴⁵).

Nová epocha však vyžadovala v prvé řadě také jiný typ mezilidských vztahů, měla se stát překonáním individualismu a osamění. Obraz budoucího šťastného věku (připomeňme si výše citovanou Nohovu vizi) předpokládal lidi propojené pouty soucítění a zájmu až téměř po zrušení vlastní totožnosti („každý v každém bude žít“⁴⁶). Pohyb světových dějin byl vnímán jako vývoj „od obzoru jednoho k obzoru všech“ (tak zněl i název samostatného oddílu Kunderovy prvotiny) a nová socialistická společnost začala okamžitě vyznávat nekompromisní družnost. Výrazem této družnosti se stávala společná radostná práce a mimo oblast občanských povinností pak především zpěv („Když v komůrce máš zamračeno / a tlačí tě tvé úzké já – / v sborovém zpěvu svlékneš jméno / a zpíváš do aleluja“, M. Pujmanová⁴⁷).

Nicméně formulace o nepovinné činnosti v tomto případě není výstižná. Účast na sborovém zpěvu svědčila o ochotě spoluvytvářet nový svět navlas stejně jako účast na společném díle, zpěv nebyl tehdy chápán jako zábava, ale spíše jako výraz identity kolektivu („my jsme zpěv! Jsme zpěv!“, O. Mikulášek⁴⁸). Stejně tak radostná nálada nebyla soukromou věcí jednotlivce, ale zcela samozřejmě

vyžadovaným přihlášením ke společnému ideálu a programu jeho uskutečňování. Touha po samotě, soukromý smutek se stávaly znakovým odmítnutím nového řádu, přihlášením se k hodnotám starého světa před branami ráje, a tedy ve svých důsledcích asociálním činem. Proto se utopie (a opět: utopie přítomná stejně jako utopie budoucí) představuje jako země, kde „usmívá se / všechno svým úsměvem“ (K. Šiktanc⁴⁹), „země šťastných úsměvů“ (P. Kohout⁵⁰) apod. Úsměv patří k základním charakteristikám obyvatel ráje: usmívá se dělník skloněný nad soustruhem, žena pracující na poli, soudruh Gottwald na Hradě („Měl něžný úsměv kolem úst, / jak dobří lidé mají“, J. Hořec⁵¹) stejně jako soudruh Stalin v moskevském Kremlu.

Jakkoli se utopie budoucí a utopie přítomná nikdy podstatně neliší – jejich emblematika je v zásadě totožná – v jednom bodě se přece jen rozcházejí. Univerzum utopie budoucí je naprosto jednorodé, homogenní – budoucí utopie pohlcuje vše, ráj je tu bezpodmínečný a všezahrnující. Vyděluje-li se vůči něčemu (a podstatou ráje je vždy ohraničení vůči okolí, které k němu nepatří), pak je onen „ne-ráj“ dávno neexistujícím jsouncem, spíše jen vzpomínka než skutečnost, zlý nebo přinejmenším nedokonalý svět před nastolením ráje. Plné ustavení budoucí utopie předpokládá univerzálnost ráje a jeho rozšíření na celý svět.

Naproti tomu utopie přítomná, pozemský ráj socialistické skutečnosti, je vybudována na vyostřené prostorové polaritě. Ráj přítomný stojí v jednoznačné opozici proti ne-ráji, je skutečně doslova *paradeisos* ze staroperského *pairadaeza*, tj. „ze všech stran ohraničené místo“. Sama hranice socialistického světa byla mimochodem v dobovém vědomí nápadně zdůrazňován, voják-pohraničník, strážce hranice, se v této novodobé mytologii pak celkem přirozeně stával silně preferovanou postavou oblíbeným hrdinou výtvarného umění, literatury i filmu.

Ovšem ještě v jedné věci zůstávaly obě vrstvy dobové vize šťastného věku – přítomná i budoucí – odlišeny. Šťastný věk budoucnosti je naplněním tisíciletých lidských tužeb, šťastný věk přítomnosti také, ale i on se přitom vzpíná směrem ke konečnému horizontu budoucnosti. Důležitým motivem obrazu šťastného věku „socialistického dneška“, právě tím, který do budoucnosti poukazuje, je proto motiv „plánu“. Je ve vrstvě „ráje-dnes“ protějškem motivu „snu“, „pohádky“.

Plán myslí, miluje, jedná, je velikým společným dílem, mír na rtech mu radostně hraje a člověk jeho je cílem, pohádky svého lidu proměnil v skutečnost prostou a z jeho čísel a slov města i vesnice rostou.

J. Noha⁵²

Jeho prostřednictvím se v dobovém chiliastickém myšlení snad nejvýrazněji projevuje sepětí iracionality s

⁴⁰ Miroslav Červenka, Po stopách zítřka, Praha, Mladá fronta 1953, s. 8.

⁴¹ Jan Noha, Světlo, c. d., s. 40.

⁴² František Branislav, Krásná láska, Praha, Československý spisovatel 1952, s. 14.

⁴³ Jan Noha, Světlo, c. d., s. 36.

⁴⁴ Stanislav Neumann, Píseň o lásce a nenávisti, c. d., s. 14.

⁴⁵ Jan Noha, Světlo, c. d., s. 68.

⁴⁶ Tamtéž, s. 58.

⁴⁷ Marie Pujmanová, Miliony holubiček, c. d., s. 8.

⁴⁸ Oldřich Mikulášek, Divoké kačeny, c. d., s. 19.

⁴⁹ Karel Šiktanc, Tobě, živote!, c. d., s. 18.

⁵⁰ Pavel Kohout, Verše a písně, in: Tři knihy veršů, c. d., s. 11.

⁵¹ Jaromír Hořec, V myšlenkách na něho, in: Alexej Kusák (ed.), Gottwald je s námi, Náš první dělnický prezident v zrcadle české a slovenské poesie a prózy, Praha, Naše vojsko 1953, s. 367.

⁵² Jan Noha, Světlo, c. d., s. 45.

racionalitou, snu s vědou, které je pro iluze padesátých let tak příznačné. Plán je v počínající epoše socialistického šťastného věku pokračováním utopického snění a cestou k uskutečnění komunistického zítřka. Budoucnost se dosahuje promyšleným, plánovaným budováním. Mezi těmito slovy – budoucnost a budování – vzniká tehdy ostatně pouto přímé etymologické souvislosti („budoucnost, / již lid si u nás buduje“, J. Noha⁵³).

V této souvislosti ovšem vyvstává otázka, kdo je vlastně činným subjektem toho všeho, nositelem budoucnosti, kdo tvoří její plán, kdo buduje. Obyvatelé ráje jsou charakterizováni vesměs dost neurčitě. Jak jsme viděli, je to lid, jsou to děti, mladí lidé, bývají představováni i svou profesí, ale vždycky silně emblematicky, podle předem dané normy. Jakékoliv skutečně osobní rysy se u nich nepřipouštějí, odlišovaly by je vzájemně, a tím oddalovaly, zaháněly do samoty, pro kterou není v ráji místa. Hrdina ráje je prostě bytostí co možná nejméně individualizovanou („šel komunista, bojovník, šlo jaro, Strana-člověk, / a vyhrál zápas o dnešek, o zítřek, o čas, o věk“), je to člověk, „jehož jméno je dělnická třída“ (J. Noha⁵⁴), je to „člověk proletář“ (J. Pilař⁵⁵). Jedinec v ráji neznamená nic, nese v sobě a zrcadlí pouze obecné vlastnosti diktované závaznou emblematickou, splývá se všemi, je jejich součástí a oni jsou součástí jeho.

Jedinci se v ráji dostává výsady ztotožnění – s ostatními, ale na nejvyšším stupni také s postavami vůdců, s Leninem („z velikého náměstí, / kam hukot cév se vlévá, / jsem slyšela v svém zápěstí / tep srdce z mauzolea“, M. Pujmanová⁵⁶), Stalinem („slunce – Stalin – nezhasne... bude, hoříc v naší hrudi, / vydávat světlo úžasné“, P. Kohout⁵⁷) nebo s Gottwaldem („Gottwald v lidu věčný je“, M. Sedloň⁵⁸). Podílí se na jejich slávě a činech a také oni, sadaři či hospodáři této rajske zahrady, přejímají všednodenní úkony zástupů a propůjčují jim punc věčnosti.

I v tomto ohledu se představa socialistického šťastného věku sbližuje s tradičními mytologickými představami ráje, v nichž mezi základní charakteristiky patří soužití s Bohem. Také obyvatel nové epochy požívá milosti podílet se na společně s bohem-stvořitelem, brát tak podíl na jeho nesmrtelnosti. Je-li věčně živ stvořitel Stalin nebo Gottwald, podle zákona všeobecného splývání a ztotožňování, platícího v ráji, získává i každý z jeho řadových obyvatelů na nesmrtelnosti podíl („my po smrti žít / do byli sme právo“, M. Lajčiak⁵⁹).

V tomto proudu sakralizace je dokonce položeno přímo rovnítko mezi „vynikajícího vůdce“ a ráj („Všichni vás milují, ti, jimž jste se již splnil, / i ti jimž v budoucnu musíte býti splněni... Vy jste tou svobodou... tím úsvitem který se na svět hrne“, J. Pilař⁶⁰).

Mytologická konstrukce dospívá nejvyšší syntézy.

**Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta
Katedra české literatury a literární vědy**

nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1

tel: 221 619 232

fax: 221 619 233

kontaktní e-mail: ceslit@ff.cuni.cz

website: <http://cl.ff.cuni.cz>

textová edice: [ViS]

Veškeré poznámky, připomínky, námítky, dotazy či vynechávky v textu hlaste na e-mail grant_kcl@centrum.cz.

⁵³ Tamtéž, s. 69.

⁵⁴ Tamtéž, s. 34.

⁵⁵ Jan Pilař, Radost na zemi, c. d., s. 31.

⁵⁶ Marie Pujmanová, Vyznání lásky, c. d., s. 59.

⁵⁷ Pavel Kohout, Čas lásky a boje, in: Tři knihy veršů, c. d., s. 287.

⁵⁸ Michal Sedloň, Gottwaldův hlas, Rudé právo 33, 1953, 77, s. 3, 18.3.

⁵⁹ Milan Lajčiak, Nenávidím a milujem, in: Verše, c. d., s. 101.

⁶⁰ Jan Pilař, Radost na zemi, c. d., s. 16.